

Συλλογή της Νομολογίας

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΓΕΝΙΚΗΣ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ
ELEANOR SHARPSTON
της 11ης Σεπτεμβρίου 2018¹

Υπόθεση C-457/17

Heiko Jonny Maniero
κατά
Studienstiftung des deutschen Volkes eV

[αίτηση του Bundesgerichtshof
(Ανώτατου Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου, Γερμανία)
για την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως]

«Οδηγία 2000/43/ΕΚ – Ίση μεταχείριση προσώπων ασχέτως φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής – Άρθρο 3, παράγραφος 1, στοιχείο ζ' – Εκπαίδευση – Υποτροφίες που απονέμονται σε σπουδαστές που έχουν ολοκληρώσει επιτυχώς την κρατική εξέταση πρώτου επιπέδου για τις νομικές σπουδές»

1. « τι μὲν ο ν τ νομοθέτ μάλιστα πραγματευτέον περ τ ν τῶν νέων παιδείαν, ο δε ς ν μφισβητήσειε [...] τίς δ ἔσται παιδεία [...] δε μ λανθάνειν»².

2. Είναι αληθές ότι ο Ευρωπαίος νομοθέτης έχει θεσπίσει σχετική νομοθεσία, η οποία αναγνωρίζει, μεταξύ άλλων, το δικαίωμα στην εκπαίδευση ως θεμελιώδες δικαίωμα³. Ωστόσο, δεν έδωσε τον ορισμό της έννοιας «εκπαίδευση». Με την παρούσα αίτηση προδικαστικής αποφάσεως ζητείται από το Δικαστήριο να δώσει απάντηση στο αρχαίο αυτό ερώτημα, το οποίο, εν προκειμένω, ανέκυψε στο πλαίσιο του δικαίου της Ένωσης και ειδικότερα της οδηγίας 2000/43/ΕΚ του Συμβουλίου⁴. «Τίς δ ἔσται παιδεία»;

Το νομικό πλαίσιο

Η οδηγία 2000/43

3. Σκοπός της οδηγίας 2000/43 είναι η θέσπιση πλαισίου για την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής⁵.

4. Το άρθρο 2, παράγραφος 1, απαγορεύει τόσο την άμεση όσο και την έμμεση διάκριση λόγω φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής. Το άρθρο 2, παράγραφος 2, ορίζει ότι άμεση διάκριση συντρέχει «όταν, για λόγους φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής, σε ένα πρόσωπο επιφυλάσσεται μεταχείριση λιγότερο ευνοϊκή από αυτήν της οποίας τυγχάνει, έτυχε ή θα ετύγχανε ένα άλλο πρόσωπο, σε ανάλογη

1 Γλώσσα του πρωτοτύπου: η αγγλική.

2 Αριστοτέλης, Πολιτικά, Βιβλίο Θ', 1337a 10-11, 35-36.

3 Άρθρο 14 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ 2016, C 202, σ. 393) (στο εξής: Χάρτης).

4 Οδηγία της 29ης Ιουνίου 2000, περί εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης προσώπων ασχέτως φυλετικής ή εθνοτικής τους καταγωγής (ΕΕ 2000, L 180, σ. 22).

5 Άρθρο 1.

κατάσταση», ενώ έμμεση διάκριση συντρέχει «όταν μια εκ πρώτης όψεως ουδέτερη διάταξη, κριτήριο ή πρακτική μπορεί να θέσει πρόσωπα συγκεκριμένης φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής σε μειονεκτική θέση συγκριτικά με άλλα πρόσωπα, εκτός εάν η διάταξη, το κριτήριο ή η πρακτική αυτή δικαιολογείται αντικειμενικά από ένα θεμιτό σκοπό και τα μέσα επίτευξης αυτού του σκοπού είναι πρόσφορα και αναγκαία».

5. Το άρθρο 3, παράγραφος 1, προσδιορίζει το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας και συγκεκριμένα προβλέπει ότι αυτή εφαρμόζεται «[ε]ντός των ορίων των εξουσιών που απονέμονται στην Κοινότητα, [...] σε όλα τα πρόσωπα, στον δημόσιο και στον ιδιωτικό τομέα, συμπεριλαμβανόμενων των δημόσιων φορέων, όσον αφορά: [...] ζ) την εκπαίδευση [...]».

Η εθνική ρύθμιση

6. Στη Γερμανία, η οδηγία 2000/43 μεταφέρθηκε στο εσωτερικό δίκαιο με τον Allgemeines Gleichbehandlungsgesetz (γενικό νόμο περί ίσης μεταχειρίσεως, στο εξής: AGG).

7. Το άρθρο 1 του AGG απαγορεύει κάθε διάκριση λόγω, μεταξύ άλλων, φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής. Το άρθρο 2, παράγραφος 1, σημείο 7, το οποίο μετέφερε στην εσωτερική έννομη τάξη το άρθρο 3, παράγραφος 1, στοιχείο ζ', της οδηγίας 2000/43, προβλέπει ότι το πεδίο εφαρμογής της απαγορεύσεως αυτής καταλαμβάνει κάθε διάκριση όσον αφορά, μεταξύ άλλων, την εκπαίδευση. Το άρθρο 3, παράγραφοι 1 και 2, του AGG ορίζει την άμεση και την έμμεση διάκριση, τις οποίες απαγορεύει ο νόμος αυτός.

Τα πραγματικά περιστατικά, η διαδικασία και τα προδικαστικά ερωτήματα

8. Ο H. J. Maniero είναι Ιταλός υπήκοος, ο οποίος κατοικεί στη Γερμανία. Το έτος 2013, απέκτησε από πανεπιστήμιο της Αρμενίας τον ακαδημαϊκό τίτλο «Bachelor of Laws».

9. Στις 11 Δεκεμβρίου 2013, ο H. J. Maniero απευθύνθηκε στο Studienstiftung des deutschen Volkes e.V. (Ίδρυμα Ακαδημαϊκών Υποτροφιών της Γερμανίας, στο εξής: Ίδρυμα), σωματείο με σκοπό την απονομή υποτροφιών, αιτούμενος υποτροφία στο πλαίσιο του προγράμματος «Bucerius-Jura», το οποίο είχε ως αντικείμενο την προώθηση σχεδίων νομικών ερευνών ή σπουδών στην αλλοδαπή⁶.

10. Στις 17 Ιανουαρίου 2014, το Ίδρυμα απάντησε επισημαίνοντας ότι οι υποψήφιοι πρέπει να έχουν ολοκληρώσει επιτυχώς την κρατική εξέταση πρώτου επιπέδου για τις νομικές σπουδές στη Γερμανία. Ο H. J. Maniero ανταπάντησε ότι ο «πενταετής κύκλος σπουδών» τον οποίο είχε ολοκληρώσει στην Αρμενία αντιστοιχεί στην επιτυχή ολοκλήρωση της κρατικής εξετάσεως δεύτερου επιπέδου για τις νομικές σπουδές στη Γερμανία, δεδομένου ότι οι απόφοιτοι του κύκλου αυτού έχουν τη δυνατότητα ασκήσεως του δικαστικού λειτουργήματος και του δικηγορικού επαγγέλματος στη συγκεκριμένη χώρα. Υποστήριξε δε ότι η προϋπόθεση που έθετε το Ίδρυμα ενδέχεται να αντιβαίνει στον AGG, διότι εισάγει διάκριση λόγω εθνοτικής ή κοινωνικής καταγωγής.

11. Ο H. J. Maniero δεν κατέθεσε τελικώς υποψηφιότητα για την υποτροφία. Στην επακόλουθη αλληλογραφία του με το Ίδρυμα, υποστήριξε ότι η αρνητική στάση του Ιδρύματος τον απέτρεψε από την υποβολή υποψηφιότητας.

⁶ Καταστατικός σκοπός του Ιδρύματος είναι να προωθή την πανεπιστημιακή εκπαίδευση των νέων των οποίων τα υψηλά επιστημονικά ή καλλιτεχνικά προσόντα και η προσωπικότητά τους δημιουργούν προσδοκίες ιδιαίτερων επιτευγμάτων προς το συμφέρον του κοινωνικού συνόλου. Σκοπός δε του προγράμματος «Bucerius-Jura» είναι να παρέχει σε όσους έχουν ολοκληρώσει νομικές σπουδές στη Γερμανία και διαθέτουν ιδιαίτερα προσόντα τη δυνατότητα να γνωρίσουν αλλοδαπά συστήματα δικαίου και γλώσσες καθώς και να αποκτήσουν εμπειρία διαμονής στην αλλοδαπή.

12. Ο H.J. Maniero άσκησε αγωγή ενώπιον του Landgericht (περιφερειακού δικαστηρίου, Γερμανία) κατά του Ιδρύματος, αιτούμενος να υποχρεωθεί το Ίδρυμα να παύσει να προβαίνει σε διάκριση εις βάρος του λόγω ηλικίας ή καταγωγής του και να απέχει από αυτήν στο μέλλον, καθώς και να του καταβάλει 18 734,60 ευρώ ως αποζημίωση και για την κάλυψη των δαπανών μετακινήσεώς του. Η εν λόγω αγωγή, καθώς και η έφεση που ασκήθηκε στη συνέχεια δεν ευδοκίμησαν.

13. Ο H.J. Maniero υπέβαλε, εν συνεχεία, αίτηση αναιρέσεως ενώπιον του Bundesgerichtshof (Ανώτατου Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου, στο εξής: αιτούν δικαστήριο).

14. Το αιτούν δικαστήριο επισημαίνει ότι η αίτηση αναιρέσεως είναι δυνατό να ευδοκιμήσει μόνον υπό την προϋπόθεση ότι η απονομή υποτροφιών εμπίπτει στην έννοια της «εκπαιδεύσεως» κατά το άρθρο 2, παράγραφος 1, σημείο 7, του AGG, το οποίο μετέφερε στην εθνική έννομη τάξη το άρθρο 3, παράγραφος 1, στοιχείο ζ', της οδηγίας 2000/43. Σε περίπτωση καταφατικής απαντήσεως, τίθεται ακολούθως το ζήτημα αν η προϋπόθεση περί επιτυχούς ολοκλήρωσεως της κρατικής εξετάσεως πρώτου επιπέδου για τις νομικές σπουδές συνιστά έμμεση διάκριση σε βάρος υποψηφίου, απαγορευόμενη από το άρθρο 3, παράγραφος 2, του AGG, το οποίο μετέφερε στην εσωτερική έννομη τάξη το άρθρο 2, παράγραφος 2, στοιχείο β', της οδηγίας 2000/43. Στο πλαίσιο αυτό, το αιτούν δικαστήριο υπέβαλε στο Δικαστήριο τα ακόλουθα προδικαστικά ερωτήματα:

«1) Καλύπτει η έννοια της “εκπαίδευσης” κατά το άρθρο 3, παράγραφος 1, στοιχείο ζ', της οδηγίας 2000/43 την απονομή υποτροφιών εκ μέρους σωματείου με σκοπό την προώθηση σχεδίων ερευνών ή σπουδών στην αλλοδαπή;

2) Σε περίπτωση καταφατικής απαντήσεως στο πρώτο ερώτημα:

Σε σχέση με την απονομή των υποτροφιών που μνημονεύονται στο πρώτο προδικαστικό ερώτημα, συντρέχει έμμεση διάκριση κατά την έννοια του άρθρου 2, παράγραφος 2, στοιχείο β', της οδηγίας 2000/43 σε βάρος υποψηφίου, λόγω της προϋποθέσεως για την υποβολή υποψηφιότητας η οποία συνίσταται στην επιτυχή ολοκλήρωση της κρατικής εξετάσεως πρώτου επιπέδου για τις νομικές σπουδές στη Γερμανία, εάν ο υποψήφιος, ο οποίος είναι πολίτης της Ένωσης, έχει αποκτήσει αντίστοιχο τίτλο σπουδών σε κράτος που δεν είναι μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, χωρίς η επιλογή του τόπου αποκτήσεως του τίτλου σπουδών να συνδέεται με την εθνοτική του καταγωγή, ενώ είχε τη δυνατότητα να συμμετάσχει, όπως και ένας ημεδαπός, στην κρατική εξέταση πρώτου επιπέδου για τις νομικές σπουδές στη Γερμανία κατόπιν νομικών σπουδών στην ημεδαπή, καθόσον κατοικεί στην ημεδαπή και ομιλεί με ευχέρεια τη γερμανική γλώσσα;

Είναι κρίσιμο, συναφώς, το ότι το πρόγραμμα υποτροφιών, χωρίς να λαμβάνει υπόψη κριτήρια που εισάγουν διακρίσεις, προωθεί σχέδια ερευνών ή σπουδών στην αλλοδαπή με σκοπό να παράσχει σε όσους έχουν ολοκληρώσει τις νομικές σπουδές στη Γερμανία τη δυνατότητα να γνωρίσουν αλλοδαπά συστήματα δικαίου, καθώς και να αποκτήσουν εμπειρία διαμονής στην αλλοδαπή;»

15. Γραπτές παρατηρήσεις κατέθεσαν το Ίδρυμα, η Γερμανική Κυβέρνηση και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Ο H.J. Maniero, το Ίδρυμα, η Γερμανική Κυβέρνηση και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή αγόρευσαν κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση της 30ής Μαΐου 2018.

16. Όπως ζητήθηκε από το Δικαστήριο, θα εξετάσω, στις παρούσες προτάσεις, μόνον το πρώτο προδικαστικό ερώτημα.

Ανάλυση

17. Το αιτούν δικαστήριο ζητεί να διευκρινισθεί αν η απονομή υποτροφιών, με σκοπό την προώθηση σχεδίων ερευνών ή σπουδών στην αλλοδαπή, εκ μέρους σωματείου εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 3, παράγραφος 1, στοιχείο ζ', της οδηγίας 2000/43 ως αφορώσα την «εκπαίδευση». Ευθύς εξαρχής επισημαίνεται ότι η υπό εξέταση περίπτωση αφορά την έννοια της «εκπαίδευσης» στο πλαίσιο της οδηγίας 2000/43 και όχι τις τυχόν συνέπειες για την αναγνώριση διπλωμάτων ή την ελεύθερη κυκλοφορία των προσώπων.

18. Το Ίδρυμα και η Γερμανική Κυβέρνηση υποστηρίζουν ότι ο όρος «εκπαίδευση» πρέπει να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι δεν περιλαμβάνει την απονομή υποτροφιών. Βασίζουν δε τα επιχειρήματά τους, κυρίως, στο ιστορικό θεσπίσεως της οδηγίας και στην οικονομία της.

19. Αντιθέτως, η Επιτροπή ισχυρίζεται ότι η οδηγία 2000/43 πρέπει να ερμηνευθεί ευρύτερα, θέση την οποία συμμερίζεται και ο H. J. Maniero. Ως εκ τούτου, η απονομή υποτροφιών πρέπει να περιλαμβάνεται στο περιεχόμενο του όρου «εκπαίδευση», κατά το άρθρο 3, παράγραφος 1, στοιχείο ζ'.

20. Κατά πάγια νομολογία, από τις επιταγές τόσο της ομοιόμορφης εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης όσο και της αρχής της ισότητας προκύπτει ότι το γράμμα διατάξεως δικαίου της Ένωσης που δεν περιέχει ρητή παραπομπή στο δίκαιο των κρατών μελών για τον προσδιορισμό της έννοιας και του περιεχομένου της πρέπει κανονικά να ερμηνεύεται, σε ολόκληρη την Ευρωπαϊκή Ένωση, κατά τρόπο αυτοτελή και ομοιόμορφο. Το γράμμα της οδηγίας 2000/43 δεν αποσαφηνίζει τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να ερμηνευθεί ο όρος «εκπαίδευση», αλλά ούτε περιέχει ρητή παραπομπή στο δίκαιο των κρατών μελών όσον αφορά το περιεχόμενό του. Συνεπώς, για την εφαρμογή της εν λόγω οδηγίας, ο όρος «εκπαίδευση» συνιστά αυτοτελή έννοια του δικαίου της Ένωσης και πρέπει να ερμηνεύεται κατά τρόπο ομοιόμορφο σε όλα τα κράτη μέλη⁷.

21. Κατά πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, η σημασία και το περιεχόμενο μιας έννοιας για την οποία δεν παρέχει ορισμό το δίκαιο της Ένωσης πρέπει να καθορίζονται σύμφωνα με το σύννηθες νόημά της στην καθημερινή γλώσσα, λαμβανομένων υπόψη του πλαισίου εντός του οποίου χρησιμοποιείται η έννοια αυτή και των σκοπών που επιδιώκει η ρύθμιση στην οποία εντάσσεται⁸.

22. Ως «εκπαίδευση» εκλαμβάνεται συνήθως «η πράξη ή η διαδικασία απόκτησης γνώσεων, ιδίως κατά τρόπο συστηματικό στη διάρκεια της παιδικής ηλικίας και της εφηβείας»⁹. Εξάλλου, υπάρχουν και κάποιοι αναλυτικότεροι ορισμοί της έννοιας «εκπαίδευση»¹⁰. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τη Διεθνή Τυποποιημένη Ταξινόμηση της Εκπαιδεύσεως (2011) ως «εκπαίδευση» νοούνται: «οι διαδικασίες με τις οποίες οι κοινωνίες έχουν σκοπό να μεταδίδουν τη συσσωρευμένη τους πληροφορία, τη γνώση, τις αντιλήψεις, τις νοοτροπίες, τις αξίες, τις δεξιότητες, τις ικανότητες και τις

7 Βλ., συναφώς, απόφαση της 2ας Μαρτίου 2017, J.D (C-4/16, EU:C:2017:153, σκέψεις 23 και 24 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

8 Απόφαση της 3ης Σεπτεμβρίου 2014, Deckmyn και Vrijheidsfonds (C-201/13, EU:C:2014:2132, σκέψη 19 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

9 Ο ορισμός αυτός ανευρίσκεται στο σχετικό λήμμα του Collins English Dictionary. Αντιστοίχως, στο Oxford English Dictionary, ως «εκπαίδευση» νοείται «η διαδικασία κατά την οποία παρέχεται ή λαμβάνεται συστηματική διδασκαλία, ιδίως σε σχολείο ή Πανεπιστήμιο». Οι δύο ορισμοί αντιστοιχούν, συνολικώς, στο σύννηθες νόημα της λέξεως «εκπαίδευση».

10 Στη γαλλική γλώσσα, ο ορισμός της έννοιας «εκπαίδευση» που δίνει το λεξικό Petit Robert μου φαίνεται ακόμη πιο ευρύς: «mise en oeuvre des moyens propres à assurer la formation et le développement d'un être humain». Στη γερμανική γλώσσα, αντιστοίχως, η εν λόγω έννοια προσεγγίζεται με όρους διαδικασίας, καθώς υπό το λήμμα «Bildung» το Duden – Deutsches Universalwörterbuch αναφέρει: «a) das Bilden (5), Erziehung: die B. der Jugend; mehr für die B. tun· b) das Gebildetsein· das Ausgebildetsein· erworbenes Allgemeinwissen: eine wissenschaftliche, künstlerische, humanistische B.: seine B. vervollständigen, vertiefen· eine umfassende B. besitzen· eine vorzügliche B. erhalten· ein Mann von B. (ein gebildeter Mann)· das gehört zur allgemeinen B. (das sollte jeder Gebildete wissen)· c) (seltener) gutes Benehmen: sie hat keine B. (weiß nicht, was sich schickt)».

Από ετυμολογικής απόψεως, η μελέτη των διαφορετικών γλωσσικών αποδόσεων της οδηγίας καταδεικνύει ότι σε επτά από αυτές τις αποδόσεις (και συγκεκριμένα, στην αγγλική: «education», στη γαλλική: «éducation», στη μαλτεζική: «edukazzjoni», στην πολωνική: «edukacja», στην πορτογαλική: «educação», στη ρουμανική: «educația», και στην ισπανική: «educación») χρησιμοποιείται παράγωγο λέξεως από το λατινικό ρήμα «educare» το οποίο σημαίνει «αναθρέφω, διαπλάττω, παιδαγωγώ», και τα σχετικά με το ρήμα «educere» το οποίο μεταξύ άλλων έχει την έννοια του «εξάγω, άγω».

συμπεριφορές από γενιά σε γενιά. Περιλαμβάνει επικοινωνία που έχει σχεδιαστεί για την πραγματοποίηση της μαθήσεως»¹¹. Εξ αυτών έπεται ότι η εκπαίδευση είναι μια πνευματική διαδικασία. Ως εκ τούτου, η εκπαίδευση έχει δύο πτυχές, μία ουσιαστική (είναι «πνευματική») και μία λειτουργική (είναι «διαδικασία»). Συνήθως, αλλά όχι πάντα, η εκπαίδευση λαμβάνει χώρα σε ένα σχολείο ή σε κάποιο πανεπιστήμιο. Θα ήθελα να συμπεριλάβω στο περιεχόμενο του όρου και την «έρευνα» όταν πραγματοποιείται σε ένα εκπαιδευτικό ίδρυμα, δεδομένου ότι σκοπός μιας τέτοιας έρευνας είναι η κατάκτηση και η μετάδοση γνώσεως και όχι η προώθηση κάποιων εμπορικών στόχων. Μολονότι, όταν γίνεται λόγος για εκπαίδευση, έχει κανείς, κατά κύριο λόγο, κατά νου τους νέους, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι η εκπαίδευση αφορά όλες τις ηλικίες. Η διά βίου μάθηση διαδραματίζει σημαντικό ρόλο για την επαγγελματική και προσωπική βελτίωση όλων των ατόμων¹². Ως εκ τούτου, λαμβάνονται επίσης πρωτοβουλίες όπως η «université du troisième âge» η οποία δίνει τη δυνατότητα σε όσους έχουν αποσυρθεί από την ενεργό οικονομική ζωή να διευρύνουν τις γνώσεις τους.

23. Από το σύνηθες νόημα του όρου «εκπαίδευση», το οποίο, όπως παρατηρώ, είναι ιδιαιτέρως ευρύ, δεν είναι εμφανές αν η απονομή υποτροφιών περιλαμβάνεται κατ' ανάγκη στο περιεχόμενο του όρου.

24. Για τον λόγο αυτό, θα εξετάσω το πλαίσιο εντός του οποίου χρησιμοποιείται ο εν λόγω όρος και τους σκοπούς που επιδιώκει η ρύθμιση στην οποία αυτός εντάσσεται.

25. Σκοπός της οδηγίας 2000/43 είναι να θεσπισθεί πλαίσιο για την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής, με στόχο να πραγματοποιηθεί στα κράτη μέλη η αρχή της ίσης μεταχειρίσεως¹³. Στους τομείς που εφαρμόζεται, αποτελεί ειδική έκφανση της αρχής της απαγορεύσεως των διακρίσεων λόγω φυλετικής και εθνοτικής καταγωγής, η οποία κατοχυρώνεται στο άρθρο 21 του Χάρτη¹⁴. Στο προοίμιο της οδηγίας, η προστασία από τις διακρίσεις ορίζεται ως οικουμενικό δικαίωμα και για τον λόγο αυτό γίνεται εκτενής αναφορά σε διεθνείς συμβάσεις οι οποίες αναγνωρίζουν το δικαίωμα αυτό¹⁵.

26. Επιπροσθέτως, στις αιτιολογικές σκέψεις 9, 12 και 13, ο νομοθέτης της Ένωσης θέλησε να καταστήσει σαφές ότι: (i) οι διακρίσεις λόγω φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής μπορούν να υπονομεύσουν την επίτευξη των στόχων της Συνθήκης, ειδικότερα δε την επίτευξη υψηλού επιπέδου απασχόλησης και κοινωνικής προστασίας, την άνοδο του βιοτικού επιπέδου και της ποιότητας ζωής, την οικονομική και κοινωνική συνοχή και αλληλεγγύη, και μπορούν επίσης να υπονομεύσουν τον στόχο αναπτύξεως της Ευρωπαϊκής Ένωσης ως χώρου ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης· (ii) η απαγόρευση κάθε διακρίσεως αυτού του είδους έχει ως σκοπό ιδίως την ανάπτυξη δημοκρατικών και ανεκτικών κοινωνιών οι οποίες επιτρέπουν τη συμμετοχή όλων, ασχέτως φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής¹⁶.

11 Η Διεθνής Τυποποιημένη Ταξινόμηση της Εκπαιδευσεως είναι το κείμενο αναφοράς για τη διεθνή ταξινόμηση της οργανώσεως εκπαιδευτικών προγραμμάτων και συναφών προσόντων ανά επίπεδο και πεδίο που προτείνονται από τον Εκπαιδευτικό, Επιστημονικό και Πολιτιστικό Οργανισμό των Ηνωμένων Εθνών (UNESCO). Ο ορισμός αυτός αναπαράγεται εν μέρει στον ορισμό της έννοιας «εκπαίδευση» του άρθρου 2, στοιχείο δ', του κανονισμού (ΕΚ) 452/2008 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 23ης Απριλίου 2008, σχετικά με την παραγωγή και την ανάπτυξη στατιστικών για την εκπαίδευση και τη διά βίου μάθηση (ΕΕ 2008, L 145, σ. 227).

12 Ο κανονισμός (ΕΕ) 1288/2013 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 11ης Δεκεμβρίου 2013, για τη θέσπιση του προγράμματος «Erasmus+»: το πρόγραμμα της Ένωσης για την εκπαίδευση, την κατάρτιση, τη νεολαία και τον αθλητισμό και για την κατάργηση των αποφάσεων 1719/2006/ΕΚ, 1720/2006/ΕΚ και 1298/2008/ΕΚ (ΕΕ 2013, L 347, σ. 50), ορίζει ως «διά βίου μάθηση» «όλα τα είδη γενικής εκπαίδευσης, επαγγελματικής εκπαίδευσης και κατάρτισης, μη τυπικής μάθησης και άτυπης μάθησης που πραγματοποιούνται σε όλη τη διάρκεια του βίου και έχουν ως αποτέλεσμα τη βελτίωση των γνώσεων, των δεξιοτήτων και των ικανοτήτων ή της συμμετοχής στην κοινωνία σε μια προσωπική προοπτική, προοπτική του πολίτη, πολιτιστική προοπτική, κοινωνική προοπτική ή/και προοπτική σχετική με την απασχόληση, συμπεριλαμβανομένης της παροχής υπηρεσιών προσανατολισμού και συμβουλευτικής».

13 Άρθρο 1.

14 Απόφαση της 16ης Ιουλίου 2015, CHEZ Razpredelenie Bulgaria (C-83/14, EU:C:2015:480, σκέψεις 58 και 72 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

15 Αιτιολογική σκέψη 3.

16 Βλ., επίσης, απόφαση της 16ης Ιουλίου 2015, CHEZ Razpredelenie Bulgaria (C-83/14, EU:C:2015:480, σκέψη 74).

27. Το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 2000/43 είναι ευρύ. Στο προσωπικό πεδίο εφαρμογής εμπίπτουν όλα τα φυσικά πρόσωπα, τα οποία προστατεύονται από διακρίσεις λόγω φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής¹⁷. Η προστασία αυτή εφαρμόζεται σε όλα τα πρόσωπα, στον δημόσιο και στον ιδιωτικό τομέα, συμπεριλαμβανόμενων των δημόσιων φορέων¹⁸. Το καθ' ύλην πεδίο εφαρμογής, εκτείνεται πέραν της προσβάσεως σε δραστηριότητες απασχολήσεως και αυτοαπασχολήσεως και καλύπτει όλους τους τομείς που καταγράφονται εξαντλητικώς στο άρθρο 3, παράγραφος 1¹⁹.

28. Όπως επανειλημμένως έχει κρίνει το Δικαστήριο, λαμβανομένων υπόψη του σκοπού της οδηγίας 2000/43 και της φύσεως των δικαιωμάτων στην προστασία των οποίων αυτή αποσκοπεί, το πεδίο εφαρμογής της εν λόγω οδηγίας δεν μπορεί να ερμηνεύεται στενώς²⁰. Το συμπέρασμα αυτό ισχύει όσον αφορά τις έννοιες της οδηγίας που προσδιορίζουν το ουσιαστικό πεδίο εφαρμογής της, όπως είναι η απασχόληση, ο επαγγελματικός προσανατολισμός και η επαγγελματική κατάρτιση, οι εργασιακές συνθήκες, η κοινωνική προστασία και οι κοινωνικές παροχές και, ασφαλώς, η εκπαίδευση²¹.

29. Περιλαμβάνει η εν λόγω ευρεία ερμηνεία του όρου «εκπαίδευση» ακόμη και την απονομή υποτροφιών;

30. Η απονομή υποτροφιών καθεαυτή δεν αντιστοιχεί στην πνευματική διαδικασία την οποία συνιστά η εκπαίδευση. Αφορά την πρόσβαση στην εκπαίδευση.

31. Είμαι της γνώμης, ωστόσο, ότι η πρόσβαση στην εκπαίδευση αποτελεί βασική συνιστώσα της εκπαίδευσής αυτής καθεαυτήν, ιδίως στο πλαίσιο ενός νομικού μέσου για την καταπολέμηση των διακρίσεων.

32. Πράγματι, στο πλαίσιο της καταπολεμήσεως των δυσμενών διακρίσεων, τι θα απέμενε από την έννοια της «εκπαίδευσής» αν δεν περιλαμβανόταν η πρόσβαση στην ίδια την εκπαίδευση; Σε μια αίθουσα διδασκαλίας (για να αναφερθώ στην πολύ κλασική άποψη περί εκπαίδευσής), ο καθένας δικαιούται να καθίσει μπροστά και όλοι μπορούν να κάνουν ερωτήσεις. Στις μέρες μας θα ήταν αδιανόητο μια συγκεκριμένη εθνοτική ομάδα να είναι υποχρεωμένη να κάθεται μόνο πίσω και να μην της επιτρέπεται να απευθύνεται στον διδάσκοντα. Είναι εξίσου αυτονόητο ότι όλοι οι σπουδαστές πρέπει να βαθμολογούνται σύμφωνα με τα ίδια κριτήρια, αναλόγως της επιδόσεώς τους και όχι με βάση τη φυλή ή την εθνοτική καταγωγή τους· όλοι δε οι σπουδαστές, μετά την επιτυχή παρακολούθηση των ίδιων μαθημάτων, πρέπει να αποκτούν το ίδιο δίπλωμα²². Ωστόσο, η δυνατότητα να γίνει κανείς δεκτός υπό τους ίδιους όρους σε όλα τα σχολεία και σε όλες τις τάξεις αντιστοιχεί στην *πρόσβαση* στην εκπαίδευση. Χωρίς την πρόσβαση αυτή, δεν υφίσταται εκπαίδευση. Για να γίνει απολύτως σαφές, η λέξη «εκπαίδευση» υπονοεί απαραίτητα τις λέξεις «πρόσβαση στην» εκπαίδευση· οι όροι αυτοί συνυπάρχουν και αλληλεξαρτώνται και τυχόν αποχωρισμός τους θα αποψίλωνε την οδηγία από τον σκοπό της που είναι η καταπολέμηση των διακρίσεων που σχετίζονται με την εκπαίδευση.

17 Άρθρο 3, παράγραφος 1, και αιτιολογική σκέψη 16. Η παρεχόμενη προστασία εκτείνεται, όπου αυτό προσήκει, στα νομικά πρόσωπα όταν υφίστανται διάκριση λόγω της φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής των μελών τους.

18 Άρθρο 3, παράγραφος 1

19 Βλ. αιτιολογική σκέψη 12 της οδηγίας και απόφαση της 12ης Μαΐου 2011, Runevič-Vardyn και Wardyn (C-391/09, EU:C:2011:291, σκέψεις 41 και 42). Επ' αυτού, το πεδίο εφαρμογής της είναι ευρύτερο από αυτό της οδηγίας 2000/78/EK του Συμβουλίου, της 27ης Νοεμβρίου 2000, για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία (ΕΕ 2000, L 303, σ.16).

20 Απόφαση της 16ης Ιουλίου 2015, CHEZ Razpredelenie Bulgaria (C-83/14, EU:C:2015:480, σκέψη 42 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία).

21 Βλ. συναφώς, όσον αφορά την πρόσβαση σε αγαθά (άρθρο 3, παράγραφος 1, στοιχείο η', της οδηγίας 2000/43), απόφαση της 16ης Ιουλίου 2015, CHEZ Razpredelenie Bulgaria (C-83/14, EU:C:2015:480, σκέψη 43).

22 Στο σημείο αυτό, διακόπτω τον συλλογισμό μου για να επισημάνω ότι οι διακρίσεις στην εκπαίδευση για φυλετικούς ή εθνοτικούς λόγους ήταν ο κανόνας στο καθεστώς φυλετικών διακρίσεων της Νότιας Αφρικής· και ότι οι γυναίκες, παρόλο που υποβάλλονταν στις ίδιες ακριβώς εξετάσεις με τους άνδρες συμφοιτητές τους, δεν μπορούσαν να αποκτήσουν πτυχίο από το Πανεπιστήμιο του Cambridge μέχρι τον Δεκέμβριο του 1947.

33. Ασφαλώς, η πρόσβαση στην εκπαίδευση έχει πολλές επιμέρους πτυχές. Θα μπορούσε να αφορά τη φυσική πρόσβαση σε ένα κτίριο· τον τυχόν κλειστό αριθμό σπουδαστών προκειμένου να είναι εφικτός ο έλεγχός τους· τη δυνατότητα δανεισμού ή αγοράς βιβλίων· την ικανότητα των σπουδαστών να καλύπτουν τα έξοδα διαβίωσης (μεταξύ πολλών άλλων). Ακολουθώς, τα σχολεία, τα πανεπιστήμια και τα λοιπά ιδρύματα συχνά απονέμουν υποτροφίες για την κάλυψη των διδάκτρων των εκπαιδευτικών προγραμμάτων, των εξόδων ταξιδιού, όταν οι σπουδές πραγματοποιούνται στην αλλοδαπή, ή των δαπανών διαβίωσης (είτε σε χρήμα είτε σε είδος, όπως η δωρεάν διαμονή ή σίτιση).

34. Η χρηματοδότηση αποτελεί ουσιώδη πτυχή της προσβάσεως στην εκπαίδευση. Ο αποκλεισμός μιας συγκεκριμένης εθνοτικής ομάδας από αυτά τα μέσα χρηματοδότησεως, ιδίως για εκπαιδευτικά προγράμματα των οποίων τα δίδακτρα είναι πολύ υψηλά, σημαίνει αποκλεισμό της ομάδας αυτής από την εκπαίδευση. Τούτο διαιωνίζει τυχόν υφιστάμενες διακρίσεις σε βάρος της εν λόγω ομάδας. Όπως εκθέτει η Επιτροπή στην πρότασή της για την οδηγία, η εκπαίδευση υψηλής ποιότητας αποτελεί προϋπόθεση για την επιτυχή ενσωμάτωση στην κοινωνία και για τον λόγο αυτό πρέπει να δίδεται προσοχή στην ίση μεταχείριση κατά τις διαδικασίες επιλογής (τουτέστιν, κατά την πρόσβαση στην εκπαίδευση)²³. Μια τελολογική ερμηνεία της «εκπαιδύσεως» συνηγορεί σαφώς υπέρ της απόψεως ότι οι πτυχές που αφορούν την πρόσβαση στην εκπαίδευση εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της οδηγίας.

35. Μια ανάλυση του όρου «εκπαίδευση» που λαμβάνει υπόψη της το γενικότερο πλαίσιο του ενωσιακού δικαίου οδηγεί στο ίδιο συμπέρασμα. Το δικαίωμα στην εκπαίδευση (και στην πρόσβαση στην επαγγελματική κατάρτιση) καθώς και η προστασία από δυσμενείς διακρίσεις για λόγους φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής αποτελούν θεμελιώδη δικαιώματα που αναγνωρίζονται στα άρθρα 14 και 21 του Χάρτη αντιστοίχως. Κατά την επιλογή του τρόπου ερμηνείας του όρου «εκπαίδευση» στο πλαίσιο της οδηγίας 2000/43, είναι σημαντικό να συνεκτιμάται ότι το ζήτημα βρίσκεται στο σημείο τομής δύο θεμελιωδών δικαιωμάτων.

36. Η νομολογία του Δικαστηρίου έχει ερμηνεύσει ευρύτατα την έννοια της εκπαίδευσεως σε υποθέσεις που αφορούν την ίση μεταχείριση, ούτως ώστε να περιλάβει πτυχές που αφορούν την πρόσβαση σε αυτήν. Ενδεικτικώς, επί των προσφυγών που άσκησαν δύο Γερμανοί σπουδαστές τους οποίους οι Κάτω Χώρες αρνήθηκαν να εξομοιώσουν με τους Ολλανδούς φοιτητές όσον αφορά τα σπουδαστικά επιδόματα, το Δικαστήριο έκρινε ότι η κατά το άρθρο 12 του κανονισμού (ΕΟΚ) 1612/68²⁴ αρχή της ίσης μεταχειρίσεως ως προς τους όρους υπό τους οποίους γίνονται δεκτά στα μαθήματα εκπαίδευσεως τα τέκνα των διακινουμένων εργαζομένων δεν αφορά μόνον τους κανόνες για την κατά κυριολεξία πρόσβαση στην εκπαίδευση, αλλά και τα γενικά μέτρα για τη διευκόλυνση της φοιτήσεως²⁵.

23 Πρόταση οδηγίας του Συμβουλίου περί της εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης προσώπων ανεξάρτητα από τη φυλετική ή εθν[ο]τική τους καταγωγή, COM(1999) 566 τελικό (στο εξής: πρόταση της Επιτροπής), σ. 5.

24 Ο κανονισμός (ΕΟΚ) 1612/68 του Συμβουλίου, της 15ης Οκτωβρίου 1968, περί της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων στο εσωτερικό της Κοινότητας (ΕΕ ειδ. έκδ. 05/001, σ. 33), καταργήθηκε με τον κανονισμό (ΕΕ) 492/2011 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 5ης Απριλίου 2011, που αφορά την ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων στο εσωτερικό της Ένωσης (ΕΕ 2011, L 141, σ. 1). Σημειωτέον ότι η Επιτροπή εμπνεύστηκε από τον κανονισμό αυτό προκειμένου να εξηγήσει ορισμένες από τις έννοιες που χρησιμοποιούνται στην οδηγία 2000/43· πρόταση της Επιτροπής, σ. 7.

25 Βλ. απόφαση της 15ης Μαρτίου 1989, Echternach και Moritz (389/87 και 390/87, ΕΥ:C:1989:130, σκέψη 33). Σε προηγούμενη υπόθεση, αφορώσα επίσης το άρθρο 12 του κανονισμού 1612/68, το Δικαστήριο έκρινε, με την απόφαση της 3ης Ιουλίου 1974, Casagrande (9/74, ΕΥ:C:1974:74, σκέψη 4), ότι «[π]ροϋπόθεση της ενσωμάτωσης αυτής, στην περίπτωση τέκνου αλλοδαπού εργαζομένου που επιθυμεί να φοιτήσει στη μέση εκπαίδευση, είναι να μπορεί το τέκνο αυτό να απολαμβάνει τα προνόμια [...] για την ενθάρρυνση της μόρφωσης υπό τους ίδιους όρους που ισχύουν και για τους ημεδαπούς που βρίσκονται σε όμοια κατάσταση».

37. Ομοίως, ερμηνεύοντας το άρθρο 7 της Συνθήκης ΕΟΚ (νυν άρθρο 21, παράγραφος 2, ΣΛΕΕ), το Δικαστήριο έκρινε ότι η ίση μεταχείριση, ως προς τους όρους προσβάσεως στην επαγγελματική εκπαίδευση, αφορά όχι μόνο τους όρους που επιβάλλονται από το συγκεκριμένο εκπαιδευτικό ίδρυμα, όπως π.χ. τα έξοδα εγγραφής, αλλά και κάθε μέτρο που είναι δυνατό να εμποδίσει την άσκηση του δικαιώματος αυτού, όπως το δικαίωμα διαμονής στο κράτος μέλος εντός του οποίου παρέχονται τα μαθήματα αυτά²⁶.

38. Στην υπόθεση *Bidar*, το Δικαστήριο διευκρίνισε ότι, κατόπιν εισαγωγής στη Συνθήκη ΕΚ της έννοιας της ιθαγένειας της Ένωσης και της προσθήκης κεφαλαίου αφιερωμένου, μεταξύ άλλων, στην παιδεία και την επαγγελματική εκπαίδευση, η περίπτωση πολίτη της Ένωσης που διαμένει νομίμως σε κράτος μέλος εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της απαγορεύσεως κάθε δυσμενούς διακρίσεως λόγω ιθαγένειας, όσον αφορά τη χορήγηση στους σπουδαστές οικονομικής ενισχύσεως, υπό τη μορφή επιδοτούμενου δανείου ή υποτροφίας, για την κάλυψη των δαπανών τους διαβίωσης. Το Δικαστήριο δεν διέκρινε μεταξύ των διαφορετικών πτυχών της προσβάσεως στην εκπαίδευση που καλύπτονται από την οικονομική ενίσχυση²⁷.

39. Εξάλλου, όπως υποστήριξε η Επιτροπή κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση, μολονότι το άρθρο 165 ΣΛΕΕ που προσδιορίζει την αρμοδιότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον τομέα της εκπαίδευσης δεν αναφέρεται ρητώς στη χρηματοδότηση των σπουδών, το άρθρο αυτό αποτέλεσε τη νομική βάση για τη θέσπιση του προγράμματος Erasmus+, μεταξύ άλλων, τη χρηματοδότηση της μαθησιακής κινητικότητας των ατόμων²⁸. Τούτο αντανακλά, κατά την άποψή μου, τη σπουδαιότητα που προσδίδει ο νομοθέτης της Ένωσης στην πρόσβαση στην εκπαίδευση ως βασική πτυχή της εκπαίδευσης.

40. Ωστόσο, προκειμένου να κρίνω αν η απονομή υποτροφίας ή επιχορηγήσεως εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 3, παράγραφος 1, στοιχείο ζ', της οδηγίας 2000/43, δεν θα αναζητούσα λύση στο άρθρο 11, παράγραφος 1, στοιχείο β', της οδηγίας 2003/109/ΕΚ του Συμβουλίου (μια ιδέα που διερευνήθηκε κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση)²⁹. Η εν λόγω διάταξη αφορά την ίση μεταχείριση των επί μακρόν διαμενόντων με τους υπηκόους του κράτους μέλους υποδοχής όσον αφορά «την εκπαίδευση και επαγγελματική κατάρτιση, περιλαμβανομένων και υποτροφιών σπουδών, σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο». Από την παραπομπή στο «εθνικό δίκαιο» είναι προφανές ότι η ερμηνεία της συγκεκριμένης διατάξεως, στο μέτρο που πρόκειται για «υποτροφία σπουδών», δεν πρέπει να πραγματοποιείται βάσει των αρχών που διέπουν τις αυτόνομες έννοιες του ενωσιακού δικαίου (βλ. σημεία 20 και 21 των παρουσών προτάσεων). Υπό το φως των ανωτέρω εκτιμήσεων, και δοθέντος του διαφορετικού προσωπικού και καθ' ύλην πεδίου εφαρμογής των δύο οδηγιών, δεν θεωρώ σκόπιμο να λάβω υπόψη την οδηγία 2003/109 για την ερμηνεία του όρου «εκπαίδευση» στο πλαίσιο της οδηγίας 2000/43.

41. Όσον αφορά το ιστορικό θεσπίσεως της οδηγίας 2000/43, το άρθρο 3, παράγραφος 1, στοιχείο ζ', της προτάσεως οδηγίας της Επιτροπής διευκρίνισε ότι ο όρος «εκπαίδευση» πρέπει να ερμηνεύεται «συμπεριλαμβανομένων των επιχορηγήσεων και υποτροφιών, με πλήρη σεβασμό των αρμοδιοτήτων των κρατών μελών όσον αφορά το περιεχόμενο της εκπαίδευσης και την οργάνωση των εκπαιδευτικών συστημάτων και την πολιτιστική και γλωσσική τους πολυμορφία»³⁰. Ωστόσο, οι

26 Απόφαση της 26ης Φεβρουαρίου 1992, *Raulin* (C-357/89, EU:C:1992:87, σκέψη 34).

27 Απόφαση της 15ης Μαρτίου 2005 (C-209/03, EU:C:2005:169, σκέψεις 39 έως 42). Η εν λόγω απόφαση σηματοδοτεί εξέλιξη της νομολογίας, καθώς στο παρελθόν το Δικαστήριο είχε κρίνει ότι, κατά το (τότε) στάδιο της εξελίξεως του κοινοτικού δικαίου, η εκπαίδευση και η υποτροφία που χορηγούνταν στους σπουδαστές για την κάλυψη των εξόδων διατροφής και εκπαίδευσής τους δεν ενέπιπταν καταρχήν στο πεδίο αρμοδιοτήτων της ΕΟΚ· βλ. απόφαση της 21ης Ιουνίου 1988, *Lair* (39/86, EU:C:1988:322, σκέψη 15).

28 Κανονισμός (ΕΕ) 1288/2013.

29 Οδηγία του Συμβουλίου, της 25ης Νοεμβρίου 2003, σχετικά με το καθεστώς υπηκόων τρίτων χωρών οι οποίοι είναι επί μακρόν διαμένοντες (ΕΕ 2004, L 16, σ. 44).

30 Πρόταση της Επιτροπής, σ. 8.

επεξηγήσεις αυτές απαλείφθηκαν από το τελικό κείμενο της οδηγίας που εξέδωσε το Συμβούλιο. Το Ίδρυμα και η Γερμανική Κυβέρνηση θεωρούν ότι αυτό καταδεικνύει ότι ο νομοθέτης της Ένωσης σκοπίμως επέλεξε να αποκλείσει τις επιχορηγήσεις και τις υποτροφίες από το πεδίο εφαρμογής της διατάξεως αυτής.

42. Δεν συμφωνώ με τη συγκεκριμένη ερμηνεία.

43. Η φράση η οποία παραλείφθηκε από το τελικό κείμενο αναφερόταν επίσης στην υποχρέωση σεβασμού των αρμοδιοτήτων των κρατών μελών όσον αφορά το περιεχόμενο της εκπαίδευσεως και την οργάνωση των εκπαιδευτικών συστημάτων. Η φράση αυτή αναπαράγει αυτολεξεί το άρθρο 165, παράγραφος 1, ΣΛΕΕ, το οποίο προσδιορίζει την αρμοδιότητα της Ένωσης στον τομέα της εκπαίδευσεως. Μολονότι το άρθρο αυτό δεν συγκαταλέγεται μεταξύ των διατάξεων που συνιστούν τη νομική βάση της οδηγίας 2000/43, το καθ' ύλην πεδίο εφαρμογής της εν λόγω οδηγίας κείται φυσικά εντός των ορίων των εξουσιών που απονέμονται στην Ένωση³¹. Συνεπώς, η βούληση του νομοθέτη, όταν διέγραψε τη φράση «με πλήρη σεβασμό των αρμοδιοτήτων των κρατών μελών όσον αφορά το περιεχόμενο της εκπαίδευσης και την οργάνωση των εκπαιδευτικών συστημάτων και την πολιτιστική και γλωσσική τους πολυμορφία» από το άρθρο 3, παράγραφος 1, στοιχείο ζ', της οδηγίας 2000/43, δεν μπορεί να ήταν η μεταβολή του πεδίου εφαρμογής της διατάξεως. Και ενώ δεν υπάρχει καμία βεβαιότητα ως προς το ποια ήταν βούληση του νομοθέτη όταν διέγραψε τη φράση αυτή, η απαλοιφή μιας ταυτολογίας συνιστά ασφαλώς εύλογη εξήγηση. Η διαγραφή απλουστεύει το γράμμα της διατάξεως δίχως να μεταβάλλει το πεδίο εφαρμογής της, τονίζοντας παράλληλα τον αυτοτελή χαρακτήρα των όρων που χρησιμοποιούνται, χάρη στη διαγραφή της αναφοράς στις εξουσίες των κρατών μελών. Ευλόγως, το ίδιο συμπέρασμα συνάγεται και όσον αφορά το πρώτο τμήμα της φράσεως που διαγράφηκε, ήτοι «συμπεριλαμβανομένων των επιχορηγήσεων και υποτροφιών». Το Ίδρυμα και η Γερμανική Κυβέρνηση υποστηρίζουν ότι οι λέξεις αυτές διαγράφηκαν με σκοπό να περιοριστεί το εύρος του ορισμού. Ωστόσο, θα μπορούσε κάλλιστα να ισχύει το ακριβώς αντίθετο: δηλαδή, η διαγραφή να είχε ως σκοπό να διασφαλίσει έναν ευρύ ορισμό.

44. Το συμπέρασμα αυτό δεν μεταβάλλεται από το γεγονός ότι άλλοι όροι που καθορίζουν επίσης το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας (του άρθρου 3, παράγραφος 1, στοιχεία α' έως ε' και η') διευκρινίζονται περαιτέρω με μια φράση που αρχίζει με τη λέξη «συμπεριλαμβανομένων». Επίσης, δεν με πείθει το επιχείρημα ότι το γεγονός ότι ο επαγγελματικός προσανατολισμός και η επαγγελματική κατάρτιση παρατίθενται χωριστά, στο άρθρο 3, παράγραφος 1, στοιχείο β', καταδεικνύει την πρόθεση να περιοριστεί το πεδίο εφαρμογής της έννοιας «εκπαίδευση».

45. Τόσο ο επαγγελματικός προσανατολισμός όσο και η επαγγελματική κατάρτιση συνδέονται στενά με την πρόσβαση στην απασχόληση και για τον λόγο αυτό παρατίθενται ακριβώς μετά από αυτήν. Κατά τον χρόνο κατά τον οποίο, στο πλαίσιο της Συνθήκης ΕΟΚ, η έννοια της επαγγελματικής εκπαίδευσεως ήταν η μόνη που παρέπεμπε στην εκπαίδευση, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι, κατά κανόνα, οι πανεπιστημιακές σπουδές συνιστούν «επαγγελματική εκπαίδευση» κατά την έννοια του άρθρου 128 της Συνθήκης ΕΟΚ, και για τον λόγο αυτό το πρόσθετο τέλος εγγραφής που επιβάλλεται στους φοιτητές που είναι υπήκοοι άλλων κρατών μελών συνιστά δυσμενή διάκριση λόγω ιθαγενείας απαγορευόμενη από το άρθρο 7 της Συνθήκης ΕΟΚ. Είναι σαφές ότι στην υπόθεση εκείνη το Δικαστήριο ερμήνευσε ευρέως και τελολογικώς τον όρο «επαγγελματική εκπαίδευση» με σκοπό να απαγορεύσει κάθε άνιση μεταχείριση λόγω ιθαγενείας στο πεδίο της πανεπιστημιακής εκπαίδευσεως. Η εν λόγω υπόθεση παρουσιάζει κάποια αναλογία με την υπό κρίση, καθότι μέτρο πρέπει να χρησιμοποιηθούν οι ίδιες μέθοδοι ερμηνείας προκειμένου να επιτευχθεί ευρύτερη εφαρμογή του υπό εξέταση κανόνα δικαίου³².

³¹ Άρθρο 3, παράγραφος 1, της οδηγίας.

³² Βλ. απόφαση της 2ας Φεβρουαρίου 1988, Blaizot κ.λπ. (24/86, EU:C:1988:43, σκέψεις 10 έως 24, ιδίως 19, 20 και 24).

46. Κατά την επ' ακροατηρίου συζήτηση, η Επιτροπή υποστήριξε ότι η απονομή υποτροφιών μπορεί επίσης να εμπίπτει στο άρθρο 3, παράγραφος 1, στοιχείο στ', της οδηγίας 2000/43 (κοινωνικές παροχές). Το ζήτημα αυτό ενδέχεται να είναι σημαντικό, αν τελικώς το Δικαστήριο κρίνει ότι η απονομή υποτροφιών δεν περιλαμβάνεται στο περιεχόμενο του όρου εκπαίδευση.

47. Η πρόταση της Επιτροπής προβλέπει ότι τα κοινωνικά προνόμια είναι παροχές οικονομικής ή πολιτιστικής φύσεως, όπως η επιδότηση των εισιτηρίων στις δημόσιες μεταφορές και τα επιδοτούμενα γεύματα σε σχολεία για παιδιά οικογενειών με χαμηλά εισοδήματα³³. Το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι ενίσχυση που χορηγείται για τη διαβίωση και την εκπαίδευση με σκοπό την πραγματοποίηση πανεπιστημιακών σπουδών για την απόκτηση επαγγελματικών προσόντων αποτελεί κοινωνικό πλεονέκτημα κατά την έννοια του άρθρου 7, παράγραφος 2, του κανονισμού 1612/68³⁴. Είμαι της γνώμης ότι κρίση αυτή αφορά την «οριζόντια» χρηματοδότηση σπουδών –τουτέστιν, αυτή που χορηγείται σε όλους με βάση κριτήρια που αφορούν, για παράδειγμα, το εισόδημα ή την επαγγελματική κατάσταση των σπουδαστών ή των γονέων τους. Θεωρώ ότι οι περιπτώσεις αυτές συνδέονται εξίσου με την πρόσβαση στην «εκπαίδευση» και συνιστούν ταυτοχρόνως «κοινωνικό προνόμιο». Τούτο σημαίνει ότι δεν μπορεί να αποκλειστεί ότι τα πεδία εφαρμογής των δύο διατάξεων αλληλεπικαλύπτονται. Ωστόσο, όταν η χρηματοδότηση χορηγείται σε περιορισμένο αριθμό φοιτητών σύμφωνα με κριτήρια που σχετίζονται με τις ακαδημαϊκές τους επιδόσεις ή άλλα προσόντα (όπως φαίνεται να συμβαίνει στην υπόθεση της κύριας δίκης), φρονώ ότι πρέπει να θεωρηθεί ότι περιλαμβάνεται στο περιεχόμενο του όρου «εκπαίδευση».

48. Από τα προεκτεθέντα συνάγεται ότι ο όρος «εκπαίδευση» στο πλαίσιο της οδηγίας 2000/43 πρέπει να ερμηνεύεται ευρέως και ότι περιλαμβάνει πτυχές που αφορούν την πρόσβαση στην εκπαίδευση, όπως η χρηματοδότηση υπό τη μορφή υποτροφίας. Πάντως, πρέπει να υπάρχει πραγματικός δεσμός μεταξύ χρηματοδότησης και εκπαιδευσεως. Μεταξύ υποτροφίας και εκπαιδευσεως υφίσταται τέτοιος δεσμός όταν η υποτροφία καλύπτει, για παράδειγμα, τα έξοδα εγγραφής και τα διδάκτρα, τα έξοδα ταξιδιού για σπουδές που πραγματοποιούνται στην αλλοδαπή, ή τις δαπάνες διαβίωσης, όταν ο σκοπός είναι η παροχή της δυνατότητας στους σπουδαστές να παρακολουθήσουν τις σπουδές τους³⁵. Στο αιτούν δικαστήριο απόκειται να αποσαφηνίσει τις εν λόγω πτυχές.

49. Κατόπιν αυτού, καταλήγω ότι ο όρος «εκπαίδευση» κατά την έννοια του άρθρου 3, παράγραφος 1, στοιχείο ζ', της οδηγίας 2000/43 καλύπτει την απονομή υποτροφιών με σκοπό την προώθηση σχεδίων ερευνών και σπουδών στην αλλοδαπή. Στο εθνικό δικαστήριο εναπόκειται να εξακριβώσει αν υφίσταται πραγματικός δεσμός μεταξύ της χορηγούμενης χρηματοδότησεως και της «εκπαιδευσεως».

Πρόταση

50. Υπό το φως όλων των ανωτέρω εκτιμήσεων, προτείνω στο Δικαστήριο να δώσει στο ερώτημα που υπέβαλε το Bundesverwaltungsgericht (Ανώτατο Ομοσπονδιακό Δικαστήριο, Γερμανία) την ακόλουθη απάντηση:

Ο όρος «εκπαίδευση» κατά την έννοια του άρθρου 3, παράγραφος 1, στοιχείο ζ', της οδηγίας 2000/43/ΕΚ του Συμβουλίου, της 29ης Ιουνίου 2000, περί εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης προσώπων ασχέτως φυλετικής ή εθνοτικής τους καταγωγής, καλύπτει την απονομή υποτροφιών με

³³ Πρόταση της Επιτροπής, σ. 7.

³⁴ Βλ. απόφαση της 15ης Δεκεμβρίου 2016, Depesme κ.λπ. (C-401/15 έως C-403/15, EU:C:2016:955, σκέψη 38 και εκεί παρατιθέμενη νομολογία). Η πρόταση της Επιτροπής ρητώς αναφέρει ότι εμπνέεται (βλ. σ. 7) από τον κανονισμό 1612/68 όσον αφορά τον όρο «κοινωνικά προνόμια».

³⁵ Επ' αυτού, είμαι της γνώμης ότι σαφέστατα το δίκαιο της Ένωσης έχει εξελιχθεί από τότε που το Δικαστήριο, με την απόφαση της 21ης Ιουνίου 1988, Brown (197/86, EU:C:1988:323, σκέψη 18), έκρινε ότι «κατά το παρόν στάδιο της εξελίξεως του κοινοτικού δικαίου η υποτροφία που χορηγείται στους σπουδαστές για την κάλυψη των εξόδων φοιτήσεως και διατροφής τους δεν εμπίπτει καταρχήν στο πεδίο εφαρμογής της Συνθήκης ΕΟΚ σε σχέση με το άρθρο 7». Βλ. απόφαση της 15ης Μαρτίου 2005, Bidar (C-209/03, EU:C:2005:169, σκέψεις 39 έως 42), μνημονεύομενη στο σημείο 38 των παρουσών προτάσεων. Τούτο ισχύει, κατά μείζονα λόγο, στο πλαίσιο της οδηγίας 2000/43, λαμβανομένου υπόψη του σκοπού και της οικονομίας της οδηγίας, όπως αναλύονται στα σημεία 24 επ. των παρουσών προτάσεων.

σκοπό την προώθηση σχεδίων ερευνών και σπουδών στην αλλοδαπή. Στο εθνικό δικαστήριο εναπόκειται να εξακριβώσει αν υφίσταται πραγματικός δεσμός μεταξύ της χορηγούμενης χρηματοδότησεως και της «εκπαιδεύσεως».